УДК 372.8

Л.Р. Мортазина

МӨХӘММӘТЗЫЯ БӘХТИЯРОВ – ДӘРЕСЛЕКЛӘР ҺӘМ КУЛЪЯЗМА КИТАПЛАР АВТОРЫ

В статье анализируются рукописные и печатные книги , а также учебники педагога и религиозного деятеля Мухамметзии Бахтияровича Бахтиярова (1877–1974). Определяются теоретические и методологические основы составления учебников арифметики, астрономии, написанных для татарских медресе, также их новизна. Описывается основное содержание ранее неизвестных рукописных учебников М. Бахтиярова (букваря и книги по истории Новой Смаили). В статье также дается краткая информация о жизнедеятельности автора.

Ключевые слова: просвещение, учебники, татарское медресе, арифметика, астрономия, медицинские знания, календарь, рукописная книга, букварь.

Күпгасырлы тарихка ия булган татар мәдрәсәләрендә шактый нигезле һәм төпле белем бирелүе яхшы билгеле. Аларда, дини гыйлемнәр белән беррәттән, дөньяви белемгә дә зур игътибар мәгълүм. Югарырак сыйныфларда укучылар үзләре дә педагогик процесста катнашу, түбәнрәк сыйныф укучыларына белем бирү мөмкинлегенә ия булганнар. Күп кенә мәдрәсә шәкертләре кулъязма китаплар күчереп язу белән шөгыльләнгәннәр. Татар хаттатларының даны ерак кыйтгаларга таралган. XIX гасыр ахырларында, җәдитчелек хәрәкәте таралу белән, шәкертләр арасында фәнни һәм көндәлек тормышның төрле якларын яктырткан кулъязма китап һәм дәреслекләр язучылар да күренә башлый. Татарларда аеруча медицина гыйлеме белән кызыксынучылар күп булган. Мисал өчен, Казан губернасының Юртыш авылыннан Сәгыйдь бине Мостафа Юртышиның шәкертлек чорында ук кулъязма

Мөхәммәтзыя Бәхтияров

«Тыйбб китабы» язуы билгеле [Мөсәгыйдь]. Кайбер шәкертләрнең дәреслекләре хәтта басылып та чыккан, бу исә аларны аерым мәдрәсәләрдә генә түгел, бәлки гомумән уку-укыту барышында киңрәк куллану мөмкинлеген тудырган. Мәдрәсәдә уку чорында ук дәреслекләр язып бастырган шундый авторларның берсе – Мөхәммәтзыя Бәхтияров.

Мөхәммәтзыя Бәхтияр углы Бәхтияров 1877 елның 28 февралендә Казан губернасы һәм өязе Мәмдәл авылының мәшһүр имам-хатыйбы, Казан һәм Чар (Царевококшайск) өязләре татар авылларында яхшы билгеле мулла, дин гыйлеме буенча китап авторы Бәхтияр әл-Мәмдәли (Бәхтияр Габделҗәлилов әл-Мәмдәли; бу авторның моннан тыш та кулъязма китаплары булганлыгы мәгълүм, ләкин, кызганычка каршы, алар сакланмаган) һәм Бибифаизә Мөхәммәтсадыйк кызы гаиләсендә дөньяга килә [Татарстан..., б. 176]. 1899 елда Түнтәр мәдрәсәсен тәмамлаганнан соң (Ишмөхәммәт эт-Түнтәридә белем ала) [Бәхтияр, 1898, б. 68], Уразай авылында Гариф хәзрәттән русча белем алып, шуның буенча 1900 елда Казанда имтихан тота, 1901 елда Вятка губернасы Малмыж өязе Сәрдекбаш волосте Яңа Смәил авылының (хәзерге көндә бу авыл Киров өлкәсенең Малмыж районына карый) имамхатыйбы итеп билгеләнә. 1903 елның 7 октябрендә Вятка губерна идарәсендә 1267 номерлы «указ» алып [Киров, б. 48], Мөхәммәтзыя Бәхтияр улы 25 октябрьдән муллалык итүгә керешә. Һәм 70 елдан артык гомерен әлеге вазифаны үтәүгә багышлый, авылдашлары арасында гына түгел, тирә-юнь авылларда да үзен белемле, мәгърифәтле дин белгече, мөгаллим, тәрбияче һәм табиб буларак таныта, берничә китап һәм дәреслек авторы буларак XX гасыр татар мәгарифе тарихында эз калдыра.

Түнтәр мәдрәсәсендә укыган дәверендә Мөхәммәтзыя Бәхтияров ике китап язып тәмамлый (берсенең кулъязмасы КФУның Н.И. Лобачевский исемендәге Фәнни китапханәсенең сирәк китаплар һәм кулъязмалар бүлегендә саклана) [Бәхтияр, 1897], озакламый аларны бастырып та чыгара. 1898 елда Казан университеты типо-литографиясендә «Каванин әл-хисаб» (арифметика) [Бәхтияр, 1898], 1903 елда бертуган Кәримовлар типографиясендә «Горрәи даими» («Мәңгелек календарь») [Бәхтияр, 1903] исемле китаплары дөнья күрә.

«Каванин әл-хисаб» – башлап өйрәнүчеләр өчен татар телендә язылган арифметика китабы. Альберт Фәтхи тарафыннан әзерләнгән «Татар әдипләре һәм галимнәренең кулъязмалары» тасвирламасына кертелгән [Кулъязмалар..., б. 77] әлеге дәреслекнең методик һәм бер үк вакытта фәнни яктан да нигезле, камил булуы шик тудырмый.

Китап ике мөстәкыйль өлештән – хезмәттән гыйбарәт. Беренче өлеш «Каванин әл-хисаб» дип атала һәм шәкертләргә арифметика буенча белем бирүне максат итә. Ул шактый катлаулы, фәнни дәрәҗәдә язылган булуы белән аерылып тора. Гомумән алганда, дәреслек татар телендә булса да, төп төшенчәләр гарәп телендә бирелгән. Шуңа күрә аны гарәп телен азмы-күпме белгәннәр генә файдалана алган, димәк, дәреслек белән эшләү өчен билгеле бер дәрәҗәдә тел ягыннан әзерлекле булу таләп ителгән. Дәреслектә бөтен саннар, кушу, алу, тапкырлау, бүлү, тамыр, вакланмалар, пропорция, градус, дуга

кебек төп математик терминнар аңлатылган, мәсьәләләр һәм күнегүләр тәкъдим ителгән. Арифметиканың беренче дүрт гамәле европача түгел, ә бәлки бу чорда мөселманнарда кабул ителгәнчә борынгы гарәп ысулы белән тасвир ителә. «Авторның төп максаты, – дип яза татарларда математика белеме үсеше тарихын өйрәнгән галим В. Беркутов, – арифметиканың әзер, күп очракта берни белән дә аңлатылмый торган ысул һәм кагыйдәләрен көндәлек тормышта кирәкле иң гади биремнәрне чишүдә файдаланырга өйрәтүдән гыйбарәт» [Беркутов, б. 61]. Димәк, әлеге әсбап мәдрәсә шәкертләренең алган гыйлемнәрен тормышта файдалану мөмкинлеген дә арттырган.

Китапның икенче өлеше «Рисаләи зыяия фи гамәле би-р-робгъ әд-дәстүрият» (астрономия) дип исемләнгән. Автор үзе аны рисалә дип атый. Бу китап М. Бәхтияровның шәкертлек чорында астрономия белән фәнни кызыксынуларының үзенчәлекле нәтиҗәсе булып тора. Чөнки, билгеле булганча, Түнтәр мәдрәсәсендә астрономиягә шактый зур игътибар бирелгән. Мәдрәсә мөдәррисе Шәмсетдин хәзрәтнең телескопы булуы, аның шәкертләре белән ай-йолдызларны күзәтергә яратуы, һәйят (астрономия) дәреслекләре алдыруы турында хатирәләр сакланган [Балтач..., б. 409].

«Рисаләи зыяия фи гамәле би-р-робгъ әд-дәстүрият» хезмәтендә «робгы мөҗиб» исемле җиһаз (почмак үлчәгеч) ярдәмендә вакытны ничек билгеләү хакында сөйләнә, һәм, иң әһәмиятлесе, татарча язылган астрономия дәреслекләрендә беренче тапкыр буларак, аның рәсеме бирелә. Китапта төш вакыты, кояш чыгу, кояш бату кебек күренешләргә аңлатма бирелә. Моңа кадәр дөнья күргән арифметика дәреслекләрендә мондый геометрик һәм астрономик мәгълүматлар очрамый [Беркутов, с. 61]. Рисалә кереш сүздән (мөкаддимә), 10 бүлектән (баб) һәм соңгы сүздән (хәтимә) тора. Бу әсбап фәнне тормышка яраклаштыру, якынайту принцибына хезмәт итүе ягыннан кыйммәтле.

М. Бәхтияровның алдагы ике хезмәте белән бәйле рәвештә дөньяга килгән тагын бер китабы – «Горрәи даими» («Мәңгелек календарь»).

Календарьлар, билгеле булганча, кешелек тарафыннан уйлап табылган иң борынгы хикмәтләрнең берсе. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында календарьларны «горрәлек» (гарәп теленнән «яңа ай туу, таң» дигән мәгънәне аңлата) дип атаганнар. Горрәлекләр яңа ай туу һәм, гомумән, елның теләсә кайсы көнен (кояш чыгышын, көн озынлыгын һ.б.ны) билгеләргә мөмкинлек биргән [Зайни, с. 46]. Халык арасында бу төр басмалар бик популяр була.

Календарьлар төзү һәм аларны бастырып чыгару белән гадәттә муллалар, язучылар, типография хезмәткәрләре шөгыльләнгән. Билгеле булганча, беренче татар календаре 1841 елда басылып чыга. «Горрәлек» дип аталган әлеге кулланманың авторы Рәхмәтулла Әмирханов була [Татар..., б. 306]. Ул 40 елга

исәпләп төзелгән. Хәзерге календарьлардан аермалы буларак, XX гасыр башында татар календары 40 елга, 25 елга, 12 елга, 1 елга һәм 1 айга төзелгән [Миңнуллина, б. 15]. Шулай ук даими календарьлар да булган. Башка төр басмалардан (мәсәлән, К. Насыйриның фәнни-популяр, Ш. Шәһидуллин яки Ф. Халидинең әдәби, тарихи, шәхесләргә һ.б.га багышланган материаллар кертелгән гамәли календарьларыннан) аермалы буларак, даими (мәңгелек) календарьларда өстәмә мәгълүматлар юк дәрәҗәсендә, һәм алар, беренче чиратта, вакыт исәбен дөрес билгеләүне максат итәләр. Мондый календарьлар бигрәк тә намаз вакытын билгеләү өчен кирәк булган.

М. Бәхтияровның искә алынган календаре вакыт исәбен күрсәтүче җәдвәлдән гыйбарәт. Анда һәр айга (ел март аеннан башлана) махсус бит билгеләнгән. Көн хисабы таң беленү, кояш чыгу, икенде вакыты керү, кояш баю, ясигъ вакыты керү дигән бүлекләрдән гыйбарәт. Соңгы баганада көн озынлыгы күрсәтелгән. Календарьга кереш сүзендә автор намаз вакытларын дөрес билгеләүнең әһәмиятен ассызыклый. Автор намазның төгәл вакытын белми торып (ягъни, үзе әйткәнчә, «бу фәнне игътибарга алмыйча»), фәкать башкаларга ияреп кенә укуга тискәре карашын белдерә. «Сәгатьне дөрес итмичә, горрәлектән файда алып булмаячагын» искәртеп, үзенең моңарчы дөнья күргән «Каванин әл-хисаб» китабында тасвирланган «робгы мөҗиб» җиһазын искә ала, аның ярдәмендә кояшның биеклеген белеп, шул тәртип белән сәгатьне дөресләү мөмкин, ди [Бәхтияр, 1903, б. 2]. М. Бәхтияров, зәвәл, ягъни кояш баюга авышу вакытын робгы мөҗиб ярдәмендә белеп, вакытны билгеләргә мөмкин, ди. «Ләкин, – дип яза ул, – зәвәл вакыты озынрак булып, моны бик дикъкать белән белмәк мөмкин була. Кояшның югарылыгын, ягъни тәмам күтәрелеп җиткән вакытын дикъкать белән карап торылыр». Әмма бу календарьда ул зәвәл вакытын күрсәтми, бу мәсьәләдә фикерләр төрле булуны искәртә, һәм аны икенче китабында яктыртырга вәгъдә бирә [Бәхтияр, 1903, б. 3]. Кызганычка каршы, мондый календарь дөнья күрми. Кабат бу мәсьәләгә автор 1961 елда язып тәмамланган кульязма китабында туктала.

Бу китапларны язган вакытта Зыя Бәхтияров, кирәкле киңәшләр алу максаты белән, Казанга атаклы гыйлем иясе, энциклопедик галим, педагог Каюм Насыйри янына килеп йөри. Каюм баба (укучылары аны шулай йөрткәннәр) гыйлемнең бик күп өлкәләреннән хәбәрдар, күп укыган, Шәрык һәм Европа галимнәренең фәнни трактатлары, мөселман мәдәниятенең гуманистик традицияләре һәм әл-Фәраби, Әбүгалисинә, Ибне Рөшд, Алишер Нәваи кебек бөек акыл ияләренең хезмәтләре белән яхшы таныш була. Насыйри татарларга дөньяви белемнәр бирүне алга сөрә. Шул максаттан фәннең төрле тармаклары – математика, география, химия,

астрономия, медицина, тел гыйлеме, фольклор һ.б. буенча дәреслекләр язып бастыра, сүзлекләр төзи. К. Насыйри Көнчыгыш галимнәренең һәм язучыларының хезмәтләрен, әдәби әсәрләрен өйрәнеп, аларны татар теленә тәрҗемә итә, шуларга ияреп, китаплар яза. Аның медицина белән тирәнтен кызыксынуы да, беренче чиратта, әлеге хезмәтләр тәэсирендә булырга мөмкин. Ләкин ул шул фәнни белемнәрне популярлаштыра, халык арасында тарата алган, шулай итеп, беренчедән, татар фәне үсешенә өлеш кертсә, икенчедән, бу белемнәрне көндәлек тормышта файдалануга юл ачкан.

К. Насыйри янына белем эстәү нияте белән бик күп шәкертләр, акыл ияләре килеп йөри торган булган. Түнтәр мәдрәсәсе шәкерте Мөхәммәтзыя Бәхтияринең Каюм Насыйри янына килүе дә, әлбәттә, киңәш һәм инде шактый язылган китабын тәмамлап, аны дөньяга чыгаруга хәер-фатыйха алу белән бәйле була. Белем, мәгърифәт нурын таратуны төп бурычы итеп алган Габделкаюм ага үзе янына белемгә сусап килгән яшь шәкертне бик теләп, шатланып каршы ала. Мөхәммәтзыя Бәхтияров бу турыда үзе дә: «Гыйльми мәсьәлә турында үзеннән киңәш сорап килүемә бик кәефе килде. – Менә бу “Фазаиле мадани” дигән китап. Син үзеңә кирәкле мәсьәләләр турында шуннан җавап таба аласың, – дип, китапның аерым битләрен миңа укып һәм аңлатып бирде», – дип истәлекләрендә язып калдыра [Зыя..., б. 145].

К. Насыйри янына ул беренче китабы басылып чыкканнан соң да килгәләгән. Аны бигрәк тә К. Насыйриның календарьлар язу һәм медицина (тыйбб белеме) өлкәсендәге гыйлемнәре кызыксындыра. М. Бәхтияринең «Горрәи даими» календаре басылып чыкканда К.Насыйри үзе исән булмый инде.

Фаразлавыбызча, Мөхәммәтзыяның тыйбби кызыксынулары формалашу аның мәдрәсәдә укыган чоры белән бәйле. Түнтәр мәдрәсәсендә медицина белемнәренә игътибар шактый зур була: мөдәррис Гали Сәйфуллинның Бохарада укуы, Әфганстан, Һиндстан, Тибет якларында булуы [Мәрҗани, б. 339], үләннәр белән дәвалау ысулларын яхшы белүе, үләннәрдән төрле кайнатмалар һәм майлар ясавы, янына дәвалану өчен ерак җирләрдән килүләре, оныгы Мөхәммәтнәҗипнең дә шулай ук медицина белән кызыксынуы, бабасының эшен дәвам итүе билгеле [Зарипов, б. 7]. Икенче бер мөгаллим – Шәмсетдин мулланың исә, башка өлкәләр белән беррәттән, тыйбб белеме (медицина) буенча да бик күп фәнни китаплар, дәреслекләр туплавы, Төркиядән, Урта Азиядән газеталар алдыруы турында мәгълүматлар сакланган. Алар киңкырлы белемнәрен шәкертләренә дә тапшырырга тырышканнар [Балтач..., б. 409].

Каюм Насыйри, икенче бер бөек галимебез Шиһабетдин Мәрҗани кебек үк, фәнни медицинаның файдасы турында язган, төрле авыруларны дәвалау юлларын эзләү белән дә шөгыльләнгән. Иң үтемле дәва

чарасы итеп дару үләннәрен санаган. 17 ел дәвамында басылып килгән календарьларында галим анатомия, физиология, гигиена турында шактый җентекле мәгълүматлар биреп барган, төрле шифалы үләннәрнең сихәте һәм аларны төрле авырулардан дөрес файдалану турында киңәшләр урнаштырган.

Каюм Насыйри белән аралашкан елларда яшь Зыя (Мөхәммәтзыя) мулла авыруларны дәвалау ысуллары, шифалы үләннәрне файдалану буенча шактый бай белем туплый, остазы биргән китапларны җентекләп өйрәнә. «Аерым авыруларны ничек дәваларга кирәклек турында ул авыл врачлары белмәгән нәрсәләрне белә һәм шул турыда бик яхшы кинәшләр бирә иде. Күбрәк үләннәр белән дәвалау кирәклек турында сөйли иде», – дип искә ала ул остазы турында [Зыя..., б. 145].

Ләкин медицина буенча белемнәрне М. Бәхтияров К. Насыйридан гына алгандыр дип уйлау бик үк дөрес булмас. Татарларда тыйбб белеме белән кызыксыну бик борынгы заманнардан килә. Идел Болгарында ук авыруларны төрле үләннәр белән дәвалаганнар, Көнчыгышның атаклы галиме Әбугалисинаның медицина буенча язган китапларын өйрәнгәннәр. Болгар табиблары Таҗетдин һәм Хәсән бине Юныс әл-Болгарилар һ.б.ның фәнни хезмәтләре чит җирләрдә дә (мәсәлән, Көнчыгышта) популяр булган [Давлетшин, с. 131–132]. Бүгенге көндә төрле чорларда, төрле авторлар тарафыннан язылган дистәләрчә кульязма тыйбб китаплары булуы билгеле [Мөсәгыйдь].

Медицина буенча алган белемнәрен М. Бәхтияри Яңа Смәилдә төпләнгәннән соң файдалана. Зыя мулла (авылдашлары аны шулай йөрткәннәр) авыл халкын озак еллар дәвамында үләннәр белән дәвалый. Башка күп кенә «барысы да Ходай кулында» дип фикер йөрткән муллалардан аермалы буларак, ул дини белемнәр белән фәнни (рәсми медицинага караган) белемнәрне бергә бәйләп, авыруларга тиешле ярдәмне күрсәтә алган. Казан шәһәренең атаклы яһүд, рус аптекарьлары белән дус булуы, хезмәттәшлек итүе дә (ул еш кына Казаннан дарулар кайтарткан) эшен нәтиҗәле башкарырга мөмкинлек биргән [Мортазина, б. 37].

Истәлекләрдән күренгәнчә, Зыя хәзрәтнең авыруларны дәвалауга багышланган махсус китабы да булган. Шулай ук үз тәҗрибәсенә нигезләнеп төзегән кульязмалары да булуы ихтимал. Ләкин, кызганыч, әлегә алар табылмады.

Яңа Смәилдә муллалык итү чорында Мөхәммәтзыя Бәхтияри тагын берничә кульязма китап язган. Шуларның берсе – кулыбызга килеп ирешкән әлифба кулланмасы. Ул аны 1968 елда Яңа Смәил мәктәбенең физкультура укытучысы, комсомол секретаре, университетның татар бүлегенә укырга керергә әзерләнүче Эдуард Исламовны (1942 елда туган) гарәп хәрефләре белән укыргаязарга өйрәтү өчен төзегән була. Универстет укытучысы Мостафа Ногман аңа алдан ук гарәп әлифбасын үзләштерергә киңәш итә.

Әлифбада гарәп хәрефләренең төрлечә язылышы тәкъдим ителә, аерым сүзләр, җөмләләр, кыска текстлар, Г. Тукай шигырьләреннән өзекләр бирелә. Ул, мөкәммәл уку әсбабы булудан бигрәк, беренче чиратта адреслы, ягъни шәхси, аерым шәхескә атап язылуы ягыннан игътибарга лаек. Бүгенге көндә бу әлифба Киров өлкәсендә танылган журналист, берничә китап авторы Э. Исламовта саклана.

Мөхәммәтзыя Бәхтияри, шул заман мәгърифәтчеләренә хас булганча, дин һәм фәннең төрле өлкәләре белән кызыксынган. 1961 елда ул «Смәил тарихы» дигән кульязма китабын төгәлли [Бәхтияри]. Бәхетебезгә, әлеге кульязма белән танышу, аны өйрәнү, хәзерге татар графикасына күчерү мөмкинлеге туды. Ул бүгенге көндә М.Бәхтияринең оныгы, Казан шәһәрендә яшәүче Римма Карапаевада саклана.

«Смәил тарихы» китабын шартлы рәвештә ике бүлеккә бүлеп карарга мөмкин. Аның беренче өлешендә автор намаз вакытын дөрес билгеләү өчен җәдвәл (таблица), ягъни календарь төзеп урнаштыра. Үзенең әйтүенчә, ул әлеге мәгълүматны әзерләгәндә Ш. Шәһидуллинның 1912–1915 елларда дөнья күргән «Заман календаре»ннан файдалана. Әлеге җәдвәлне әзерләгәндә «бу (ягъни 1961) елда, февральнең 28 көннән килүенә игътибар ителде» дигән искәрмә урнаштыра.

Китапның икенче бүлеген тарихи өлеш дип атап, аны үз эчендә өч кисәккә – гомумән татар халкы тарихына, Яңа Смәил авылы тарихы һәм авторның үзенең гаилә тарихына аерып карарга мөмкин.

Мөхәммәтзыя Бәхтияринең тарих белән кызыксынуы, китабында тарихи сәхифәләрне яктыртырга омтылуы, мөгаен, аның XIX–XX гасырлар чигендә дөнья күргән татар календарьларына ияреpгә тырышуыннандыр. Чөнки, билгеле булганча, ул заманның күп кенә календарьларында татар халкы тарихына караган аерым вакыйгаларны һәм шәхесләрне сурәтләгән материаллар урнаштырыла. Татар календарьлары белән яхшы таныш булган М. Бәхтияров Казан шәһәре тарихы, шәһәрне Явыз Иван яулап алган заманнар, аннан соңгы авыр еллар, афәтләр (янгыннар, корылык, ачлыктан күпләп халык корылу, мәсәлән, 1782 елның 19 декабрендә Казанда көчле яңгырдан соң, су басып, 200 дән артык кеше агып китү вакыйгасы һ.б.) турында да тәфсилле генә сөйләп, шактый бай мәгълүмат бирә. Моңа охшаш материаллар К. Насыйри календарьларында да байтак. Әйтик, мәгърифәтченең 1881 ел өчен әзерләгән календарендә Казан шәһәре өчен барган аяусыз көрәш, мөселманнарның соңгы көчләрен куеп явыз дошманга каршы торулары, кычкырып намаз укыганнан соң, киемнәрен салып, рус гаскәрләренә таба ыргытулары, шуннан көчле җил чыгып, басып алучыларның Иделгә төшеп һәлак булулары һ.б. сурәтләнә [Насыйри, б. 34]. Моннан тыш, М. Бәхтияров үз басмаларында аерым шәхесләр, мәсәлән, атаклы татар шагыйре, акыл иясе

Г. Утыз Имәни һәм аның эшчәнлеге, хезмәтләре турында материаллар, шагыйрь Г. Тукайның шигырьләрен дә бирә. Күп кенә тарихи вакыйгаларның шактый җентекле һәм тулы сурәтләнүе М.Бәхтияровның бу өлкәдә мәгълүматлы булуын дәлилли.

М. Бәхтияринең Яңа Смәилнең барлыкка килүе, аңа нигез салучылар, авылдагы мәчет-мәдрәсә тарихы, муллалар һәм мөәзиннәр турындагы язмалары да шактый кызыклы, алар авыл тарихын өйрәнүчеләргә кыйммәтле чыганак була ала. Мәчет-мәдрәсә тарихын яктыртуга караган уникаль материаллар – мөәзиннәр исемлеге, «мәчеткә йөрүче гарәп язуын белүчеләр» (ягъни төрле елларда үзендә белем алган шәкертләр) исемлеге, ХХ гасыр башында авылда булган вакыйгалар (мәктәпне ябу, халыкның ризасызлык күрсәтүе, шул сәбәпле кулга алынучылар исемлеге һ.б.) игътибарны аеруча җәлеп итә. Бүгенге заман тарих фәнендә иң актуаль юнәлешләрнең берсе саналган авыллар тарихы, аерым алганда, Яңа Смәил авылы тарихын тулыландыруда мәгълүмати яктан бай һәм кызыклы ярдәмче ролен үти ала. Бу китап шулай ук Бәхтияр әл-Мәмдәли һәм Мөхәммәтзыя Бәхтияриләрнең тормышын (чыгышлары, нәсел тарихы һ.б.) һәм педагогик эшчәнлекләрен ачыклауда бай чыганак булып тора.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар мәдрәсәләрендә белем алган шәкертләр арасында шактый бай педагогик мирас калдырган шәхесләр байтак. Бик күпләренең китап-дәреслекләре әлегәчә фәнни әйләнешкә кертелмәгән. Югалган, юкка чыккан хезмәтләр белән беррәттән, аерым кешеләр кулында истәлек буларак сакланган кульъязмалар да шактый. Аларны туплап, өйрәнеп, заман укучысына тәкъдим итү – бүгенге көндә татар фәненең иң төп бурычларның берсе булып тора. Мөхәммәтзыя Бәхтияровның алда искә алынган китап һәм дәреслекләре тарихтагы әлеге ак тапларны бетерүдә бер адым дип санарга мөмкин.

Әдәбият

Балтач энциклопедиясе. 2 т. Казан: 2010. 530 б.

Бәхтияр әл-Мәмдәли. Рисаләи тәүхид. Казан: 1904. 8 б.

Бәхтияр М. Каванин әл-хисаб. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1898. 88 б.

Бәхтияр М. Каванин әл-хисаб. Рисаләи зыяия. Түнтәр авылы. 1897. Автограф. 34 кгз. 1502 т. (э. № 5393)

Бәхтияр М. Горрәи даими. Казань: Тип. Лит. и Словолитня Т.Д. БР. Каримовых, 1903. 23 б.

Бәхтияри М. Смәил тарихы. Кульъязма китап. Яңа Смәил, 1961.

Беркутов В.М. Развитие математического образования булгаро-татар. Казань: 1997. 193 с.

Давлетшин Г.М. Волжская Булгария: духовная культура (Домонгольский период, Х – нач. XIII в.). Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. 190 с.

Зайни Р. Татарские печатные календари: становление и развитие. Казань: КГУ, 2005. 153 с.

Зарипов Р.Ш. Гали ишан, Ишми ишан һәм Түнтәр мәдрәсәсе. Казан: Иман, 2002 / 1423. 32 б.

Зыя Бәхтияров истәлеге (Истәлекне язып алучы: М. Гали) // Каюм Насыйри. 1825–1945 (Тууына 120 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары). Казан: Татгосиздат, 1948. Б. 145.

Киров өлкәсе дәүләт архивы. 583 ф. 604 тасв. 149 эш.

Кулъязмалар тасвирламасы. XII чыгарылыш: Татар әдипләре һәм галимнәренең кулъязмалары. Өченче бүлек / төз. А. Фәтхи. Казан: 1968. 83 б.

Мәрҗани Ш. Мостәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 415 б.

Миңнуллина Л.З. Татарские печатные календари XIX – начала XX в. как памятник культуры. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Казань: 2006. 28 с.

Мортазина Л.Р. Татар авыллары мәгарифе: Бәхтияр әл-Мәмдәли һәм Бәхтияровлар нәселе. Казан: ТФАнең Ш. Мәрҗани исем. Тарих институты, 2016. 92 б.

Мөсәгыйдь бине Мостафа Йортыши. Тыйбб китабы // Мирас. 1992. № 6, 7, 9–12; 1993. № 2–3.

Насыйри К. Календарь. 1881 елга. Б. 34.

Татар энциклопедия сүзлеге. Казан: ТЭИ, 2002. 830 б.

Татарстан Республикасы Милли архивы. 204 ф. 177 тасв. 157 а эш.

Мортазина Ләлә Рәис кызы,
педагогика фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге
Тарих институты әйдәп баручы фәнни хезмәткәре
lyalyamur@mail.ru